

יומנים

הספרות העשירה על השואה מקיפה סוגי כתיבה שונים שחברו בשפות שונות, והחשובים ביניהם הם שלושה: י', זכרונות אישיים וספרות יפה. מבחינה תיעודית החשובים ביותר הם הי', שהם חיבורים או רשימות שנכתבו בשעת התרחשות האירועים או קרוב לזמנם, ומכול מקום בעיצומה של המלחמה ובתחום הארצות שבהן התחוללה השואה. נוסף לערכם התיעודי הראשוני הי' הם גם מקור אותנטי ומוסמך לעבודת ההיסטוריון. לעיתים מצויות גם בספרי זכרונות או בי' משוחזרים שנכתבו בידי ניצולים ידיעות חשובות, וגם הם מתארים נאמנה את המציאות ואת אוירת הזמן. צויין לעיתים שכוחם של י' וכתבי זכרונות העוסקים בשואה בתיאור המציאות ובהמחשתה רב יותר מכוח הדמיון הספרותי המתמודד עם האדם והחברה בתקופתנו. עם זאת, ברורה ההבחנה בין י' שנכתבו מתוך מגע ישיר עם האימה ואי-הוודאות ובין דברי זכרונות, המושפעים בהכרח מחוויות הכותב, מן הידיעות שצבר והמחשבות שהגה במצב שונה לחלוטין שאחרי השחרור.

ליהודים מסורת ארוכה ועמוקת שורשים של כתיבה ורישום העוולות והייסורים שפקדו אותם מידי אדם ומידי שמיים. לא פעם נאמר כי היהודים נטלו עמיהם לדרך גלותם הארוכה את ספר הספרים, והוא היה להם מעין מורה דרך, נחמה ומקור מלכד בהווה ובעל השראה ואמונה לעתיד. בימי מבחן ומצוק, כגון במסעי-הצלב ובגזירות ת"ח-ת"ט, שפכו בני הדור את ליבם בכרוניקות, בתחינות ובתיאורי המאורעות שנועדו לבני הדורות אחריהם.

ואולם, סביר להניח, שלא היתה תקופה שבה נכתב כה הרבה כמו בידי היהודים בימי השואה הכלואים, המיוסורים והנידונים לכליה. עמנועל רינגלבלום רשם בחיבורו על הארכיון 'ענג שבת' בורשה, כי אחרי שעברו חודשי הפחד הראשונים של הכיבוש נוכחו היהודים לדעת ש: 'השלטונות מתנכלים לקבוצות שלמות, לשכבות מסוימות בכללן, אך על אשר עושה יהודי בביתו פנימה לא נתן הגרמני דעתו. ואומנם התחיל היהודי לכתוב. הכול היו כותבים: עיתונאים, סופרים, מורים, עסקני ציבור, בני-נעורים ואפילו ילדים. הרוב היה כותב יומנים, ובהם היו המאורעות הטרגיים מוארים באור של חוויות אישיות.'

כיום ידוע שיהודים כתבו בארצות הכיבוש השונות, בגטאות, במחנות ובמסתור בקרב לא יהודים. כאמור כתבו בני כול הגילים, וביניהם כאלה שכתבתם אומנותם והרגלם, ולעומתם אחרים, מפשוטי העם, שהכתיבה ההיא היתה הכתיבה היחידה שבה שלחו ידם. הדחף לכתיבה היה כנראה כפול: תחושת חוסר האונים של יהודי מדוכא ומושפל מצאה לה פורקן במלאכת הכתיבה החופשית, וכן נראה שרבים חשו ביודעין ובלא יודעין כי כתיבתם תהיה עדות וכתב הרשעה יחידים שיישרדו, יספרו על אשר עבר עליהם ויהיו בבחינת התרעה לעתיד לבוא. רבים מבעלי הי' היו יהודים שהתחבאו בקרב לא יהודים או בחסותם (בנסיבות

כאלו נכתב גם יומנה של אנה פרנק) והבדידות ותנאי ההסגר שבהם היו שרויים עוררו אותם לרשום את החוויות העזות והטרגדיה שפקדה אותם.

מרבית ה' והכתובים שחוברו בעת השואה אבדו. לפיכך אין לדעת את מספר הדברים שחוברו ואת איכותם, או את מספר הכותבים בפרק זמן מסוים או באופן ממושך. אך גם החומר ששרד רב מאוד. במכון היהודי להיסטוריה בורשה (ראה מרכזי תעוד), שבו רוכזו י' רבים, רשומים בסעיף י' 272 פריטים, מהם 65 בפולנית וביידיש מגטו ורשה. רובם המכריע של ה' הללו חוברו בימי המלחמה ונשתמרו הודות לצירוף מקרים מיוחד. י' רבים, יחסית, וחשובים ניצלו בגנזי ארכיון רינגלבלום. רק שמונה מתוך 65 כתבי-היד המסווגים כ' מגטו ורשה באוספים של המכון היהודי בורשה הוכתבו או חוברו סמוך למועד השחרור, וכול השאר הן תעודות אותנטיות מימי השואה. אוסף ה' מורשה כה עשיר מבחינה כמותית ואיכותית, כלומר, מבחינת הארת ההיבטים של חיי הציבור היהודי ומבנה הגטו על מוסדותיו והגורמים השליטים בו, עד שניתן לחבר את קורות הגטו בורשה יום אחרי יום על-פי החומר המקורי הזה.

את ה' אפשר לסווג לכמה סוגים בולטים: כרוניקות יום-יומיות; י' בעלי צביון ציבורי; י' אישיים; יומני ילדים ונוער.

1. בכרוניקות יום-יומיות מצוי דיווח יומי שוטף של המתרחש, בלא התערבות ופרשנות של הכותב או הכותבים. דוגמה יחידה לסוג זה של כתיבה היא ה'כרוניקה של גטו לודז', שבה נרשמו במתכונת אחידה בידי פקידי היודנרט ולפי הוראותיו האירועים השוטפים בגטו לודז' מינואר 1940 עד סוף יולי 1944. הכרוניקה של יהודי לודז' לוקה בכך שהיא מסמך רשמי מטעם, אך רציפותה ומכלול האירועים, ההתפתחויות והידיעות שבה גורמים שהיא משקפת באופן מפורט פן מרכזי של המציאות בגטו לודז'.
2. בי' בעלי אופי ציבורי מן הראוי להבחין בשני סוגי חיבורים. הסוג הראשון הם י' הקרובים למתכונת של כרוניקה, שבה רישום האירועים הכלליים הוא העיקר, אך הדגש מושם על דברים הנראים חשובים בעיני המחברים, המלווים אותם בפרשנות ובהערכה ומציינים את הלכי הרוח השוררים בקרב הציבור היהודי. בדרך זאת כתובים ה' של ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום בגטו ורשה ושל הרמן קרוק בוילנה. שני ה' נכתבו מתוך מודעות היסטורית, ואפשר שהכותבים תיכננו להשתמש בעתיד בחומר המקורי כבסיס לכתיבת היסטוריה כוללת יותר. קרובים ל' הללו בדרך כתיבתם ובערכם הם ה' של ראש היודנרט בגטו ורשה, אדם צ'רניקוב ושל לודוויק לנדאו, שכתב בצד הפולני של העיר. יומנו של צ'רניקוב מתאר בתמציתיות את פעילותו של האיש שניצב בראש הגטו הגדול ביותר באירופה מאז תחילת הכיבוש עד תחילת הגירוש הגדול בקיץ 1942, ומלווה בהערות המאירות את עולמו הפנימי של הכותב. לנדאו, כלכלן במקצועו, התרכז ביומנו המקיף בעיקר בנעשה בחלקה הפולני של העיר ובחברה הפולנית, אך גם ההיבט היהודי והמתרחש בקרב היהודים תופס מקום ניכר בכתיבתו. לאותו סוג של י' שייכים ה' של רמון-ראול לנבר, שהיה איש מרכזי ב'אגוד הכללי של היהודים בצרפת' ושל אליעזר ירושלמי מגטו שאוולי שבליטה. ל' שהעניין הציבורי הוא מוקד חיבורם והם מבהירים פרשות חשובות

בתחומי המחותרת וההתנגדות הלוחמת יש לשייך את ה' של שתי דמויות בולטות במחותרת בפולין, מרדכי טננבוים (תמרופ), ממקימי המחותרת בוילנה וה'ארגון היהודי הלוחם' בורשה, וראש הארגון הלוחם והמרד בגטו ביאליסטוק, וטובה דרנגר (דוידסון) ('יומנה של יוסטינה') מראשי תנועת 'עקיבא' ו'החלוץ הלוחם' בקרקוב.

י' רבים הם על הגבול שבין יומן אישי לציבורי. מחבריהם מקדישים מקום רב לענייני הכלל, אך הכתיבה כוללת, נוסף ליסוד האישי-האוטוביוגרפי הרחב, גם יסוד פרשני-ביקורתי סוביקטיווי. עם ה' הללו נמנים ה' החשובים של המורים בורשה, חיים אהרן קפלן ואברהם לזין, ה' של חוקר תרבות יידיש ומראשי 'יווא' זליק קלמנוביץ' מוילנה, של המהנדס הנריק בריסקר מורשה, של יעקב פוזננסקי מגטו לודז' ושל שניים מקציני המשטרה היהודית בגטו ורשה, עורך הדין סטניסלב אדלר וסטפן ארנסט, של הרב שמעון הוברבנד מפיוטרקוב (PIOTRKOW), שלימים נמנה עם הצוות המצומצם של ארכיון 'עוג שבת' בורשה.

3. י' אישיים הם אותם שבהם מתרכזים הכותבים בעיקר בגורלם האישי ובגורל קרוביהם, מנהלים מעין דו-שיח עם עצמם, ותמונת האירועים בהם מצומצמת יותר או מופיעה רק בהקשר לחוויות ולאירועים שבהם מעורב הכותב. כאלה הם ה' של רות ליימנזון-ענגלשטרן ונעמי שץ וינקראנץ ששהו במסתור.

4. ל' של ילדים ונערים מקום מיוחד בסדרת ה' האישיים. ה' המרגשים הללו הם תעודה אנושית מרשימה, ואחדים מהם מתעלים לרמה ספרותית ראויה לציון. ב' הללו מגלים הכותבים את נבכי נפשם, ובוקעת מהם זעקה כלפי בני-האדם וכלפי העולם שהסיר חסותם מהם והפקירם בידי זדים, שכוונותיהם ומזימותיהם בלתי מובנות. הידוע ביותר בין ה' הללו הוא היומן של אנה פרנק, שאותו כתבה במחבוא באמסטרדם שבו שהתה עם משפחתה ועם משפחה יהודית אחרת. תיאור התבגרותה של נערה ברוכת כשרונות בתנאי הסגר, מחסור ואיום עשו את התעודה הזאת ליצירה וחומר קריאה מסעיר. דוד רובינוביץ', בן יישוב כפרי באיזור קילצה, היה בן 12 כאשר התחיל לרשום במחברת לימודים את סבלו, סבל משפחתו והאנשים סביבו. בוגר בשנים אחדות היה הנער דוד שראקוביק מגטו לודז'. ביומנה של הנערה שרה פישקין מהעיירה רובז'ביצה (RUBIEZEWICZE) בבילורוסיה, שהחלה לכתוב את יומנה בגיל 15, באים לידי ביטוי הגלגולים והלבטים של נערה השואבת את תקוותיה מאמונתה הדתית ונקלעת למצבי ספק ויאוש. הנער מבלגיה דוד פלינקר איתן באמונתו, ורעיונותיו הבוגרים סובבים על המשמעות שהוא מחפש באסון הפוקד את העם היהודי. הנער יצחק רודאשבסקי מוילנה מתאר את חוסר האונים הכללי, ועם זאת שזור יומנו בגילויי פעילות ציבורית והעניין הרב שהוא מוצא בלימודיו ובפעילות הנוער בגטו. אהה הימן מהונגריה, שבפברואר 1944 היתה בת 13, רחוקה מההווי היהודי ושרויה בענייניה האישיים ובענייני משפחתה, מטולטלת לאווירה של אסון וחוסר מוצא. מיומנה של תמרה לזרסון מקובנה מצטיירת דמות של נערה הבאה מרקע יהודי מתבולל, ונוכח הרדיפות והחורבן מגלה את עמה ומאמינה בעתידו.

לי' במחנות נודע ערך בל ישוער. הם נתגלו מתחת להריסות בשטח ההריסות של המשרפות במחנה אושוויץ-בירקנאו. את הי' הללו כתבו אנשי ה'זונדרקומנדו' שבאו במגע היום-יומי עם תופעת הרצח והקורבנות המובלים לרצח. הי' ורשימות שנמצאו בשטח בירקנאו הם של יהודים בעלי רקע דתי מפולין – יעקב גרדובסקי, זלמן לבנטאל ולק לנגפוס. בי' הללו, הספוגים אימה ויסורים, מצויה גם תחינה אל העולם שיבינו אותם כאנשים שנכפה עליהם לעסוק בגדולה שבזוועות. הי' הללו מגלים גם פרטים מאלפים על ההכנות למרד ה'זונדרקומנדו' בבירקנאו ועל המרד, פרשה שעליה כמעט שאין ידיעות ממקורות ראשונים. י' ורשימות של יהודים השרויים במציאות של ימי השואה הם תיעוד היסטורי מקורי בעל חשיבות ראשונית, מגלים את עולמם הפנימי והרהוריהם של בני-אדם השרויים במצוקה חריפה ובמתח תמיד, ומאפשרים במידת מה להבין את סבך הלבטים, הבעיות וההכרעות שבפניהם עמדו הציבור היהודי המאורגן ומנהיגיו.